

DEYİM ARAŞTIRMALARINA KATKILAR: DOKUZ DEYİM ÜZERİNE

Nail TAN

Son yıllarda sıkça atasözü ve deyim sözlüklerine ya hiç girmemiş ya da çeşitlemesi, eş anlamlısı, yakın anlamlısı yer almış atasözü ve deyimler üzerinde durup sözlüklere girmesi temennisiyle paremiyoloji/atasözü bilimi, frazeyoloji/deyim bilimi ve sözlük bilimi mensuplarının dikkatine sunuyoruz. Bu yazımızda da on deyimi gün ışığına çıkarmaya çalışacağız.

Söz konusu deyimler, içinde en çok deyim barındıran belli başlı sözlüklerde aranmış, bulunamayınca yazımıza konu olmuşlardır. Taranan deyim sözlüklerinin hazırlayıcısı kurum ve kişiler şunlardır: TDK/Türk Dil Kurumu (genel ağıdaki *Deyimler Sözlüğü ve Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*), Ömer Asım Aksoy, Dr. Ahmet Turan Sinan, Muhittin Bilgin-Dr. Ahmet Can Bilgin, Ertuğrul Saraçbaşı, Prof. Dr. İsmail Parlatır, Feridun Fazıl Tülbentçi, Metin Yurtbaşı, Hulusi Sadullah Tirişoğlu, Bâki Yey.

1. Süpürge den soğuk geçmek.

Türk Dil Kurumu eski çalışanlarından, hâlen Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü SOKÜM Dairesi Başkanı Ayşe Altıntaş Terzi tarafından 16.07.2016 tarihinde Aksaraylı Mediha Kavurmacioğlu'ndan (77 yaşında) işitip bize getirdiği bir deyim. Kaynak kişi, annesinden duyduğunu, Aksaray'da kullanılan bir deyim olduğunu söylemiş. Aksaray'da; “Önemsiz olaylar üzerinde durma, günlük işlerine devam et.” anlamında kullanıldığı gibi beklenmeyen kötü bir olay sonrasında da “Süpürge den soğuk geçti” deniyormuş. Soğuk kelimesi; istenmeyen, beklenmeyen kötü olayı ifade etmektedir.

Süpürge; kadınlar için çok önemli, yarı kutsal bir ev aracıdır. Bir ev satın alındığında, kiralandığında ilk önce ayna ve süpürge götürülür. Süpürge

sadece çöpleri değil, süpürülen yerdeki kötülükleri de dışarı attığına inanılır. Bir kavramın, bir olayın önemsizliğinin, gelip geçiciliğinin en iyi bilinen, sıkça kullanılan araç gereçler vasıtasıyla anlatılması, atasözü ve deyimlerimizde temel özelliklerindedir.

Deyime, yazımızın girişinde işaret ettiğimiz deyim sözlüklerinde rastlamadık. Ancak bu deymi çağrıştıracak, hatırlatacak fakat anlamları biraz farklı bazı örneklerle karşılaştığımızı söyleyebiliriz.

Tirişoğlu'nun sözlüğünde; “*O bir soğuktu, geldi geçti.*” (Tirişoğlu 1942: IV/0-1) deymi var. Anlamı şöyle verilmiş: “*Kaçırılan büyük kâr ve fırsatlar için sitem mahiyetinde kullanılır.*” Bizce bu anlam, deyime tam olarak uymuyor. Soğuk kelimesi, kâr ve fırsat karşılığı kullanılmaz. Felaket, kötü olay, hastalık gibi durumların sembolüdür.

Refik Topkan'ın sözlüğünde anlamı verilmeden şu deyim yer almış (Topkan 1976: 58): “*O bir sağanakta, geldi geçti.*” Bu sözde sağanak yerine yağmur kelimesi yer alsaydı, olumlu bir olay, söz gelimi kâr, fırsat anlaşılabilirdi. Sağanak olunca, kısa süreli bir kötü, beklenmedik olay düşünülecektir.

Bâki Yey'in sözlüğünde ise yine anlamları verilmeden şu örneklerin bulunduğunu görmekteyiz: “*Bir sağanak idi, geldi geçti. O bir sağanak idi, geldi geçti.*” (Yey: 18.172, 18.173 numaralı sözler.)

Deyime; “*Bir kötü, beklenmeyen olaydı, geldi geçti. Biz işimize bakalım, hayatımıza devam edelim.*” anlamını verebiliriz.

2. Şeytanın çekici kırıldı, sapı kaldı.

Halk bilimi uzmanı Dr. Abdullah Demirci'nin memleketi Gerede'de yayımlanan *Esentepe* gazetesinin 25.06.1984 tarihli baskısında, köşe yazarı H. Mehmet Yüksek'in yazısından okuyup bize getirdiğı bir deyim. Henüz yaygınlaşmamış ama çok çarpıcı, güzel bir deyim. Köşe yazarı, deymi Gerede Kaymakamı'nın kahvelerde kâğıt oyunlarını yasaklaması üzerine kullanmış. Yasağı, doğru bulduğunu ancak diğer kumar oyunlarının serbest olduğunu ifade etmiş bu deyimle... Onların da yasaklanması gerektiğini güçlü bir şekilde deyim yardımıyla anlatmak istemiş. Bu gerçek olaydan yola çıkarak deyim şu anlamı verebiliriz: “*Kötülükleri, zararlı varlıkları ortadan kaldırırken veya tedbir alırken işi yarım bırakmak.*”

Deyime, taradığımız sözlüklerde rastlamadığımız gibi Bolu atasözü ve deyimleriyle ilgili kitapta da bulunmamaktadır (Koçak 2016).

Bazı deyim sözlüklerine girmiş (Saraçbaşı, Tirişoğlu gibi) *şeytan çekici* sözü; çok kurnaz, açığöz çocuk ve kişiler için kullanılmakta olup çekiçle ilgisi yoktur.

3. *Kahkenin üçü, Antep'in içi.*

Hürriyet gazetesinin 28 Şubat 2016 tarihli baskısındaki (s. 12) “Vahap Munyar ile İşin Özü” köşesinden aldığımız bir deyim. Gaziantep Sanayi Odası Başkanı Âdil Konukoğlu; “*Gerekirse üç gün kahke yer, yine memleketimizde iş yaparız.*” anlamında kullanıldığını belirtmiş. Ekonomi yazarı Munyar’a göre bu deyimde ifadesini bulan düşünce; felsefe, şehri ekonomik büyüklük açısından Türkiye’nin altıncı şehri konumuna getirmiş.

Kahke, Gaziantep’e özgü tuzlu bir kurabiye çeşididir. Çok lezzetli, besleyici ve doyurucudur. Vitamin yönünden zengindir. Gaziantep mutfağı, yemek uzmanlarına göre İstanbul’dan sonra Türkiye’nin ikinci zengin mutfağıdır. Müzelik değil, yaşayan bir mutfaktır. Şehrin her köşesinde mahallî yiyecek ve içecekleri tadabilirsiniz. Bu özelliği dolayısıyla, yani mutfağı sayesinde, Gaziantep 2015 yılında UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı’na dâhil edilmiş, turistik cazibe merkezi olmuştur.

Şehirle ilgili sözlüklere girmiş bazı deyimler daha vardır. Gaziantep’li atasözü ve deyim uzmanı, dilci Ömer Asım Aksoy’un derleyip yayımladığı atasözü ve deyimler şunlardır (Aksoy, 945: 32, 101):

Gideceğim Antep, yiyeceğim pekmez.

Antep’in taşı havara, al borca yaz duvara.

Anteplinin ikisi bir yere çok, birisi az.

Atasözü özelliğindeki üçüncü söz de Gaziantep’lilerin ticaretle, iş hayatındaki başarılarını üstü kapalı bir şekilde anlatmaktadır.

4. *Ağzım sana da lafım başkasına.*

İbrahim Erbaş’ın, köyü Kırşehir Dalakçı’dan derleyip yayımladığı bir deyim (Erbaş 2015: 327, 346-47). Taradığımız belli başlı deyim sözlüklerinde yer almıyor. Oysa ağızla ilgili o kadar çok deyim var ki! Erbaş; kitabında deyim’in kullanılış bağlamı ve anlamıyla ilgili şu açıklamayı yapmış: “*Gerek herhangi bir şeye kızma gerekse yapılacak bir iş veya doğrudan söylenmesinde sakınca duyulan durumlarda, sözü söyleyen kişi; samimi olduğu, kendine yakın birini hedef alır, ona istediğini söyler. Verilmek istenilen mesaj böylece yerini bulur, olay da büyümemiş olur.*” Biraz dolaylı, kapalı bir açıklama. “*Kişiye üzecek, incitecek bir uyarı, tenkitin başkasının üzerinde yapılması durumu*”

diye açıklayabiliriz deyimın anlamını. Uyarıyı, tenkiti yapan kişi, genellikle sözünü bitirirken bu deyimi söyler. Belki mesaj, uyarı sahibini bulmamıştır diye.

Taradığımız sözlüklerin hemen hemen tamamına; “*Kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla/işit/dinle.*” biçimi girmiştir. Eskiden Türkiyede geniş aile topluma hâkimdi. Evlenen oğullar, baba evinde yaşarlardı. Gelin; eve yabancı, alingan olduğundan ilk yıllarda kayınvalideler, eleştirilerini kızları üzerinden nezaket çerçevesinde yaparlardı. Prof. Dr. İsmail Parlatır, sözün aile içindeki kullanım alanını ve anlamını şöyle genişletmiştir: “*Bir topluluk içinde ortaya söylenen sözü, gerçeği, en yakınını örnek göstererek anlatıyorum. Ancak, bundan öğüt alması gerekenler dersini çıkarmalı*” (Parlatır 2007: 579). Gerçekten de sözün kullanım alanı aileden topluma kaymış; nezaket içinde, incitmeden, insanları uyarmanın güzel bir vasıtası durumunu ifade etmeye başlamıştır.

5. *Eli boğazına geçmek*

Karılı halk şairi Âşık Selahattin Dünderdan (70 yaşında) 24 Eylül 2016 tarihinde Ankarada derlediğimiz bir deyim. Birkaç kişi ve eşiyle bir odada oturuyordu. Bir şeyler yiyip çay içiyorlardı. Odaya girdiğimizde; “*Kusura bakma, ayağa kalkamıyorum çünkü karnımı doyurmakla meşgulüm.*” anlamında, “*Elimiz boğazımıza geçmiştir Hocam. Kusura bakma!*” dedi. Kulandığı deyim dikkatimizi çekti. Anlamını sorduğumuzda da açıkladığımız gibi cevap verdi. Bir Karakalpak deyimini olduğunu belirtti. Annesi Hürü Hanımdan, gençliğinde işitmiş. Karakalpak Türkleri arasında yaygın olarak kullanılıyormuş.

Bu yazıyı kaleme almaya başlayınca Ozan Dünderla 22 şubat 2017 tarihinde bir telefon görüşmesi yaptık. Deyimle ilgili ek şu bilgiyi verdi: “*Gençliğimde, her perşembe akşamı (Cuma gecesi denir) imam halkı toplar, Kur’an okur, dua ederdi. Bu uygulama öncesi imama çay, börek, meyve gibi ikramlarda bulunulurdu. Doğal olara, imam, önündeki yiyecek ve içecekleri bitirmeden Kur’an okumaya başlayamazdı. Sabırsızlanan anam derdi ki: ‘İmamın eli boğazına geçmiştir.’ Bu söz; Karakalpakların yoğun olarak yaşadığı Kars, Ardahan, Iğdır ve Gürcistan Borçalıda yaygın olarak kullanılır.*”

Ülkemizde benzer durumlarda, yine sözlüklere girmemiş “*İstanbul/Çanakkale Boğazında savaş var.*”, “*Boğaziçi’nde kavga/yanđın var.*” veya sadece “*Boğazda savaş/kavga var.*” deyimlerinin kullanıldığını görmekteyiz.

6. *Gâvur sana paçasını mı verdi?*

Bulgaristan Deliorman yöresi göçmeni, Gazi Ü Gazi Eğitim Fak. (E) Öğretim Görevlisi Dr. Ahmet Cebeci'den (d. 1940) İtalya seyahati sırasında, 14.05.2016 tarihinde işitip not aldığımız bir deyim. Taradığımız sözlüklerde ve Bulgaristan Türklerinin atasözü ve deyimler kitabında (Baklacı 2002) rastlamadık. Dr. Cebeci'nin açıklamasına göre sosyalist yönetim döneminde Bulgaristan'da ajanlık, jurnalcılık yapan Türkler, böyle söylenilerek uyarılıyormuş. Sonra anlamı genişlemiş. *“Başkalarımın kötülüğünü düşünmeyi; kötü işler yapmayı nereden, kimden öğrendin? Gâvurdan mı kaptın bu huyu? Eline ne geçti?”* anlamında kullanılır olmuş.

Gâvur, dilimizde genellikle iki anlamda kullanılır: Birinci anlamında; dinsiz, Müslüman olmayanlar ifade edilir. İkinci anlamı; merhametsiz, vicdansız, zalim, acımasız demektir ve bu anlamı daha yaygındır. Deyim, ilk çıkış noktasında birinci anlam çerçevesinde kullanılırken artık tamamen ikinci anlamı esas alınmaktadır denilebilir.

“Paçayı vermek”, “paçayı kaptırmak” yağlı güreş terimleridir. Pehlivan, kışpetinin paçasından yakalanırsa tehlikeye düşer. *“Paçayı kaptırmak”,* rakip güreşçinin hâkimiyeti altına sokar güreşeni. Bu güreş terimleri; anlamları genişleyerek, alan değiştirerek deyimleşmiştir.

Deyimin yakın anlamlısı *“yakasını kaptırmak”, “kuyruğunu kaptırmak”* ve *“kolunu kaptırmak”* gibi bazı söz varlıklarımız da vardır. Bir zaafından dolayı başkasının hâkimiyeti altına girmeyi ifade ederler.

7. *Yok gününe oturmak*

Bekir İşlek ve Musa Tolu'nun Çukurova sözlü kültür derlemelerinden seçtiğimiz bir deyim (İşlek-Tolu 2016: 53). Tolu'nun 26 Eylül 2016 tarihli elmeğindeki açıklamasına göre, *“birinin ölümünü istemek, öldüğünü görmek”* anlamındadır. Daha önce Bekir İşlek'in derlemeleri içinde sözlüklere girmemiş veya çeşitlemeleri yer almış bazı atasözü ve deyimler üzerinde durmuş-tuk (Tan 2012).

İşlek ve Tolu'nun kitabında, söz konusu deyim bir olayla bağlantılı olarak kullanılmamış. Musa Tolu, Bekir İşlek'e hitaben yazdığı 5 Şubat 2012 tarihli mektubunda deyimini önemini, güzelliğini şu cümlelerle vurgulamış: *“Yok gününe oturmak lafını sözde, sohbette duymanın, bir kalemde sarf etmenin keyfinden haberi yoksa âdemini; Allah düğümlüğünü versin. (Allah sabır versin)’ demekten daha yüce bir dileğimiz olabilir mi gari bana?”* (İşlek-Tolu 2016: 53).

Sözlü kültürümüzde, sözlüklere henüz girmemiş; “*helvasını beklemek, dört kolluya bindiğini görmek*” gibi eş anlamlılarının bulunduğunu biliyoruz. “*Helvasını yemek*” ise öldüğünü görmek anlamında bazı sözlüklerde yer almış bir deyimdir.

8. *Aynalara tükürmemek*

“*Gerçeği söyleyeni tersleyerek incitmek*” anlamında bir deyim. Halk kültürü derlemecisi M. Güner Demiray tarafından Sivas yöresinden derlenerek yayımlanmış (Demiray 2017: 25). Tersi, “*aynalara tükürmek*” ise “*gerçeği söyleyeni incitmek*” anlamındadır.

Ayna, bilindiği gibi -oyun salonlarındakiler dışında- gerçeği olduğu gibi yansıtan bir araçtır. Ayna sembolü deyimde gerçeği söyleyen, uyarıda bulunan gerçek dostu; tükürmek de terslemek, kırmak, hakaret etmek gibi eylemleri ifade etmektedir. Halk düşüncesinde, bu durumun tersi bazı atasözlerimize şu şekilde yansımıştır: “*Dost acı söyler*”, “*Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar*”. En güzeli, gerçeği söyleyeni, bizi uyararı incitmek yani “*aynalara tükürmemek*” gerekir.

“*Ayna tutmak*” deymi; gerçeğin ortaya çıkmasını, belirginleşmesini sağlamak anlamındadır (Bilginler 2014: I/329). Ele aldığımız deyim anlamının öncesinde yapılan tutum ve davranışı yansıtmaktadır. Kısacası bize ayna tutanın, aynasına asla tükürmemeliyiz.

9. *Sacı yok, bacağı oldu.*

Geredeli Dr. Abdullah Demirci'nin kayınvalidesi Zekiye Kahraman'dan (64 yaşında) derleyerek getirdiği bir deyim. Ailede, üçüncü çocuk doğduğunda; “*Aile tamamlandı, güçlendi.*” anlamında söyleniyormuş.

Köy evlerinde ve şehirlerdeki konaklarda ekmeğin pişirildiği saca yemeklerin pişirildiği tencere, tava ve güvecin üzerine konulduğu sacayağı demirden üç ayaklı bir mutfak aracıdır. Kırsal kesimde, eski Türk ailesinde üç çocuk idealdir. Hastalıklara, savaşlara karşı üçüncü çocuk ailenin sigortasıdır.

Deyim, Bolu atasözü ve deyimleriyle ilgili kitapta da yer almamıştır (Koçak 2016).

Dilimizde üç kişinin bir araya gelip bir işi başarmak üzere yola çıkması anlamında; “*Sacayak kurmak/olmak*” veya “*Sacayağı olmak*” deymi vardı ve sözlüklere girmiştir. Ertuğrul Saraçbaşı'nın sözlüğünde deyim anlamı

şu şekilde yer almaktadır (Saraçbaşı 2010: 993-94): “Üç kişi birleşip bir grup oluşturmak.”

Kaynaklar:

- AKSOY, Ömer Asım (1991), *Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, 6. bs., 457-1131 s., İnkılap Kitabevi. [5969 deyim]
- _____ (1945), *Gaziantep Ağzı II*, Ankara, 419s., TDK Yayınları: 22.
- BAKLACI, Salih (2002), *Hani Bir Söz Var Ya/Bulgaristan Türkü'nün Atasözleri*, İstanbul, 360 s.
- BİLGİN, Muhittin-Bilgin, A. Can (2014), *Tanuklarıyla Deyimler Sözlüğü*, 5 Cilt, İzmir, 2984 s., Yayın B. [21.000 dolayında deyim]
- DEMİRAY, M. Güner (2017), “Atasözü, Deyim ve Sözcük Derlemelerim II”, *Erciyes*, S. 469, 1/2017, s. 23-25.
- ERBAŞ, İbrahim (2016), *Kırşehir Dalakçı Köyü/Söz Varlığı, Folklor, Geçmiş Günler*, Ankara, 384 s., Ürün Yayınları.
- İŞLEK, Bekir-Tolu, Musa (2016), *Çukurova Folkloru Üzerine Mektuplar/Ağıdı Paylaşmak*, Adana, C I, 495 s., Düziçi Folklor Kitapları: 5.
- KOÇAK, Yunus Baki (2016), *Bolu Atasözleri, Deyimleri ve Bilmeceleri*, Ankara, 112 s., Bolu Belediyesi BOMER Yayınları: 22.
- PARLATIR, İsmail (2007), *Deyimler Sözlüğü*, Ankara, 963 s., Yargı Yayınevi. [10.349 deyim]
- SARAÇBAŞI, Ertuğrul (2010), *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü*, 2 Cilt, İstanbul, 1324 s., YKY: 3170. [13.126 deyim]
- SINAN, Ahmet Turan (2001), *Türkçenin Deyim Varlığı*, Malatya, 516 s., Kubbealti Yayıncılık. [17.137 deyim]
- TAN, Nail (2012), “Gönüllü Bir Halk Kültürü Derlemecisinin Kitaplarındaki Sözlüklere Girmemiş Bazı Atasözü ve Deyimler Üzerine”, *Türk Dili*, S. 725, 5/2012, s. 356-363.
- TİRİŞOĞLU, H. Sadullah (1942), *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Yayımlanmamış Etüt, TDK Kitaplığı, 4 Cilt, 1800 s. [18.380 söz]
- TOPKAN, Refik (1976), *Hiçbir Yerde Yayımlanmamış Atasözü ve Deyimler*, Ankara, 70 s.
- TÜLBENTÇİ, Feridun Fazıl (1977), *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, 2. bs., İstanbul, 581 s., İnkılap ve Aka Kitabevleri. [17.440 söz]
- TDK (2009), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, haz. Ş. H. Akalın, R. Toparlı, B. A. Tezcan, genel ağ: [Http//tdk.org.tr/index.php? Option=com_atasozleri @ view=atasozleri](http://tdk.org.tr/index.php?Option=com_atasozleri&view=atasozleri). [2396 atasözü, 11.209 deyim]

- _____ (2016) *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*, bs. haz. Mustafa S. Kaçalın, 494 s., TDK Yayınları: 279,331. [5788 atasözü, 5674 deyim]
- YEY, Bâki (t.y.), *Atasözleri ve Deyimler, Dilekler, İlençler, Temsili Fıkralar, İstişhat ve İstidlaller*, Yayınlanmamış Etüt, TDK Kitaplığı, 5 Cilt, 2207 s. [24.573 söz]
- YOKSUL, Can (2013), *Çorum Yöresi Sözlü Kültürü*, Çorum, 686 s., Çorum Belediyesi Yayını.
- YURTBAŞI, Metin (2012), *Sınıflandırılmış Türk Deyimleri*, 10. bs., İstanbul, 464 s., Ex. cel. lence publishing. [Kapağında 30.000 yazıyorsa da tekrarlar çıkarılınca 12.149 deyim olduğu görölmüştür.]